
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2007 (год. XVI), ISSN 0861-7902

Сава ВАСИЛЕВ

ЗЛАТО И ВЛАСТ В РОМАНА “ДОСИЕТАТА” ОТ ГЕНЧО СТОЕВ

Der Artikel “Gold und Macht in Gentscho Stoevs Roman ‘Die Akten’” ist Teil einer umfangreichen Untersuchung mit dem Titel “Der Wert des Goldes und der Geschichte”, über die Romantrilogie “Der Wert des Goldes”, “Die Rückkehr” und “Die Akten” von Gentscho Stoev (1925–2002). Darin wird die Verwandlung des Goldes im Leben des letzten Nachwuchses der berühmten Familie von Hadschi Wranju aus der Zeit der Bulgarischen Wiedergeburt verfolgt, von der nur Pavel, der Großvater von Toma Todev Boljarski, dem Haupthelden im Roman “Die Akten”, die tragischen Ereignisse des Aprilaufstandes von 1876 überlebt. Im vorliegenden Text wird die Idee weiter entwickelt, dass sowohl der erste Roman als auch die folgenden erfolgreich durch die Semantik des Edelmetalls entschlüsselt werden können. Das Gold erweist sich als einer der wichtigsten Geschichtsschriftsteller. Es ist von Natur aus besonderer Art und überaus “begabt”. Eigentlich hat das Gold transhistorischen Wert. Ihm Rechnung tragend, hat die Menschheit die Verantwortung für die Entwicklung eines bestimmten Strukturtyps der Zivilisation übernommen. Und auch für deren antagonistisches Benehmen allen Kulturmodellen gegenüber, die das Diktat des Edelmetalls missachten.

По странен начин започва революцията в романа “Досиетата”. Още по-странно продължава. Това е перманентната революция на неравно-стойно родените, които предчувстват, че политическият обрат им предоставя шанса да променят отведнъж съдбата си. Като се издигнат и започнат да управляват. Като разменят местата си с онези, които до вчера са били над тях. Рядка ситуация. В такива случаи сцената винаги бива

окупирана от най-кръвожадните духове. Що се отнася до историята, тя изглежда няма нищо против малко сол в раната. Без значение колко ще трае болката. И колко дълго ще трябва да се справя човечеството с последствията от епидемичните си безумства. Така става излишен въпросът за смисъла и цената на промяната. И въобще за историята. За “ползата от нея”. От друга страна, най-лесно е да бъдеш хванат и захвърлен в затвора на тъмните ѝ страници именно когато си отказал да мислиш за нея...

Героите на “Досиетата” мислят за историята. Дори прекалено. Но техният разказ започва едва след като е преодоляна *зоната на извънисторическото време*. Прекосяването ѝ е повече от опасно. Тук е позволено всичко. И залогът е голям, винаги един и същ – физическо оцеляване, власт или прикриване на следите от злоупотребяването с последната. За случилото се в тъмните, извънисторически ъгли последствия не се предвиждат. Във връзка с останалото може да се пледира, естествено в името на справедливостта и истината, но като се знае, че и истината, и справедливостта преобратяват много лица.

Събитията, в които участва Тома Тодев Болярски преди 9 септември и след тази дата, са с предизвестен край. Излиза, че никой няма да върши своето. Вместо да подковава животни, налбантинът се кани да управлява. Гого Пуйковски, неосъщественият полицай, бивш пожарникар на заплата, се явява в ролята на комунист с равни пълномощия. Той е новият Гуджо. Налбантчето също. Но най-уродливото преображение на гърбушкото от “Цената на златото” е Петрун. Многозначителното утрояване (умножаване) на образа на убогия, на белязания, е символно натоварен жест. Благодарение на него се отлагат нечистите “елементи” в идеологическата субстанция на едно учение, което няма равно на себе си по мащаби и исторически отзвук в живота на човечеството след появата на християнството. Петрун, Налбантчето и Гого Пуйковски се разплавяват, а след това се съединяват, застивайки във фигурата на някакъв нов триипостасен бог на злото. Гого Пуйковски е най-гротескният, персонализиран “превод” на Идеята, която тепърва ще взема милионните жертви. Уповавайки се на правото на бедния, на социално неравностойния да въздава кръвопролитна справедливост, социализмът пуска на свобода бесовете, населяващи подземията на угнетената човешка природа. Когато романистът Генчо Стоев тръгва подир тях с надеждата, че могат да бъдат победени или поне частично контролирани, човекът Генчо Стоев вече е преживял кръстните мъки на жертвата. Но е и съучаствал в събитията по привеждането на революцията от режим “теория” в режим “действие”. Някъде тук романът

“Досиетата” започва прелюбопитен разговор с романа “Кръв” на Константин Константинов. При това кимайки одобрително. Да, голямата литература няма как и защо да оспорва себе си. Това вероятно е една от причините (може би най-важната), поради която по-младият писател, в лицето на някогашния ремсисст Генчо Стоев, намери общ език с “буржоазния” разказвач – с по-възрастния си колега съвременник – Константин Константинов. И двамата споделят опасенията си от фанатичната устременост на една социална философия, която суши жаждата на стръвните си идоли с помощта на милиони жертви. Включително и от армията на *своите*. Но най-вече от множеството на онези, в името на които уж е създадена. При това двамата правят избора си в различно време. Първият през първата половина на 30-те, в атмосферата на политическия режим, срещу който конспирира и агитира вторият, а вторият на границата между отиващата си тоталитарна система и раждането на демократично общество от западен тип, чиито убеден възпитаник е първият. Различни са и творческите етапи. У типичния нероманист Константин Константинов романът “Кръв” почти разполовява годините на зрялото творчество, докато за типичния романист Генчо Стоев романът “Досиетата” е последната приживе издадена художествена книга. Прелюбопитно е това съмишленичество на автори от различни поколения, още повече на хора с враждуващи убеждения. Излиза, че може да има – и има! – нещо много по-силно и по-велико от култа към политическите “религии”. Това е хуманизмът. Ако той е част от същността на човека, политическата ненавист няма шанс. За съжаление високите напрежения, протичащи в контактните зони на социалните теории, и острите, демонстративни форми на идеологическата нетърпимост станаха причина за извършването на чудовишни престъпления през многострадалния ХХ в. Иде реч за различията, които се трансформират в политическа ненавист. При стария партиен функционер Дойчинов крахът на идеалите настъпва в историческото време на ремсисста Генчо Стоев. Настъпва някак бързо, отрезвяващо. Това е промяна, при която можете да почувствате облекчителната лекота на тялото, отхвърлило предълго носено, ненужно бреме. Духът на книжната революция, на маршируващите из прашните лавици на библиотеките политически програми и манифести няма нищо общо с болката, пожарите и кръвта, залели улиците. Ето това е тя, революцията без ръкавици, бленувана от най-фанатизираните привърженици на комунизма в романа “Кръв”. Пред свирепото ѝ лице героите на буржоазните писатели са готови да капитулират. Дори когато са стари партийни функционери. Стига да осъзнаят, че в мига на зачеването си били

“обременени” с достатъчно човекообич. Тогава смирената преданост към ближния може да донесе всичко. Дори съкровено бленуваната свобода. Не, не тази, която обещават кумирите на марксизма-ленинизма, защото тя е свобода само по условие, а онази, която не познава други аргументи освен аргументите на любовта към човека. Тогава и кръвта не е страшна, защото е останала в себе си и при себе си – да бъде свещена животворяща течност. Неин антипод е кръвта, пролята в метежи и атентати. Героят на Генчо Стоев тепърва ще става свидетел на свирепи кръвопускания в лагера на “своите”. Тук метаморфозата *жертви – палачи и палачи – жертви* е многократно повтаряща се историческа реалност. Към момента на пред-революционното броене обаче и диагнозата, и оперативната намеса са в ръцете на самозванците и дилетантите. Оперират герои с манталитета на Пуйковски... В рода на този човек не обичат земята. Любуват се повече на конете, особено на чуждите. И името им е такова – Джамбаски. Но за да си нямат постоянни разправии с полицията, захващат доходна търговия – опитват се да развъждат пуйки, които добре се харчат в града (“Пуйката е прасето на гражданина”). Революцията наистина изяжда децата си. Местната власт е заградена от хора като Петрун, Налбантчето и Пуйковски. Те, а не Хубен Ванчов или бащата-бояджия Тодю Болярски, ще кооперират земята и ще редят държавата. И този път историята не е забравила да се пошегува със себе си. Особено когато пише страниците за разделните времена. И когато пренаписва биографиите на недостойните...

Един от най-важните въпроси, които си задава Тома Тодев в началото на “Досиетата”, е дали дядото би кътал златото си, за да купува само парчета от властта, ако имаше такива синове като Хаджиасеновите и Сидеровите. Властта е като хан, с временни обитатели, подхвърля дядото, мислейки вероятно и за случилото се в собствената му къща. Старецът може да има злато в излишък, но не и възхищение. Включително и към онова, което изповядват Тома и баща му. Но е очаквал времето на внука и неговия баща.

Всичко можеш да поискаш от мене, Тома. По-точно – да поискате. Освен едно – да ви се възхищавам. Не го умея. И никога от нашия род не умееше. Можехме да печелим и да губим, да живеем и да мрем, но да се възхищаваме – никак. Виж, друго нещо е мечтата. Всеки от нас си имаше някаква мечта – своя. Моята живя най-дълго, защото не умрях навреме. А сега ѝ се живее още повече. /.../ Ще видиш, че така или иначе аз съм очаквал вашето време.

Дали тук не проблясва искрица дух от някогашния Павел, съзаклятника на Левски? След като деликатно се разграничава от думите на отец Георги, старецът многозначително подчертава, че съмишлениците на внука са “християнски мисионери”, които отричат църквата от ревност, за да запазят признанието за себе си. После добавя:

Не е точно така, но пък много нишки водят от вас към миналото, от миналото към вас. И ако сте умни, ще разберете, че главно в това ви е силата. В тези общи идеи, в мечтите. Колко мъгози империи са загивали, а идеите, мечтите остават – все живи, все млади.

Веднага след това:

Ето и аз се подмладих. Може би защото съм само идея. Така си мисля понякога, обаче като ми се допие вино, като ми никне нов зъб, пак започвам да вярвам, че и тялото е живо. Когато те биеха, то ме болеше. Едни язви се бяха отворили тогава на разни места... Не мога да си го обясня, но мисля, че в Индия ги разбират тия работи.

Старецът има скрити записки и готови отговори на много въпроси. Но и най-потайните, най-тъмните кътчета на въображението му едва ли биха допуснали собствения край и онова, на което са способни новите “християни”. Макар да е записал и да знае мисълта на Херцен, че в безотговорни ръце републиката е по-омразна от която и да било монархия.

Да, далече преди “Досиетата” – още в авантюрните времена на романа “Завръщане” – поборникът Павел Хадживранев е станал идея. Превърнал се е в идея. Човекът от великата епоха на Възраждането умира през първите години на свободата, умира в мига, в който трябва да бяга от своите и да търси закрила, доверие и подслон у довчерашните душмани на народа си. Тук думата трябва да се даде на отец Георги заради изреченото в надгробното слово. Защото негови са и мъдростта, и откровението за съдбата на доживелите до тези късни времена герои. За хората от “породата” на Павел:

А може би това е щастливият потомък на Сизиф, успял да види своята скала, изкачена на върха? Аз вярвам в чудеса и поличби /.../. Старостта избяга от него. Неговата проста човешка смърт не пожела да го навести и мисля, че той би живял цял век, ако зла ръка не бе прекъснала естествения ход на нещата. Но ние се лъжем, господа, престъпно се лъжем, другари, ако се надяваме да погребем

заедно с покойника и делото на тая зла ръка, на тая зла мисъл, на тия зли очи. Те остават между нас. Аз чувствам и своето гърло прерязано. Виждам, че и вашите гърла кървят, скъпи мои господа и другари. Защото с това тяло погребваме отчасти и вас. Нещичко от вас ще остане в този гроб и не се мислете за цели, докато злото шества по света. Амин!

Смели и силни думи. За съжаление недостигнали сърцата нито на косвените, нито на преките убийци, обиколили ковчега. Даже мъртвият Павел сякаш намигва в отговор на чутото (“Хайде де, чак пък толкова!”) и помирихва една бяла пъпка, плъзнала се към носа му в последния момент преди поставянето на капака. Ето последното, което внукът вижда и запомня от дядо си. Малко преди това повествователят се е постарал читателят да чуе собствените му думи за покойния, за ролята, която му е отредила историята. Знаменателни думи!

Но така или инак Павел Хадживранев бе довел със себе си две епохи и заедно с него под земята щеше да изчезне или връзката помежду им, или пропастта, която ги е разделяла.

Както ни е известно, не се случва нито едното, нито другото... За разлика от изпращачите многолетникът е *цялостен*. Такъв го вижда Томата – цялостен и многорък, щом е успял да скове бесилка за зетя-баща. Но е затаил и въпрос-обида: “Знам, че си избягвал министрите-царедворци, но с какво пограничните царски офицери са били по-добри от тях?”. Въпрос, срещу който могат да бъдат изправени други думи и въпроси от името на дядото, верни като арнаутската му охрана во главе с безстрашния Сефер. И все пак истината ни заставя да признаем, че са изречени с интонацията на историка, романиста и философа Генчо Стоев.

В мигове като този Тома Тодев Болярски говори от името на двамата – от свое име и от името на дядо си. Ето причина да повярваме в силата на думите. И на човека, който ги изрича. Понеже, знаейки отговорите, включително на най-неудобните и най-опасни въпроси, дръзва да пита и да очаква. Дори когато става реч за ролята на полковниците:

“И вашите хора потърсиха властта, Тома – би отговорил Павел Хадживранев и Томата би кимнал облекчен. Така си беше. Въщност той наистина кимна, тук, сред клоните на смокинята. – Нужни ви бяха полковници – и за нощта на осми септември, и за първото ваше правителство, и за войната с Германия. Твърде млад си, за да знаеш колко много сте ги търсили. Когато разбереш това, ще си поговорим за бесилката. Пък и ти самият смяташ ли се

*напълно безгрешен? И срещал ли си някога такъв човек по света?
Няма го според мене. Безпогрешна може да бъде само посоката...*”

Наистина съвършена може да бъде само посоката – несъвършени делата, грешен човекът. В потвърждение на новозаветната мъдрост, записана от евангелист Йоан. В нея Учителя (Христос) възпира разгневените и защитава уловената в прелюбодейство жена с думите: “Който от вас е без грях, нека пръв хвърли камък върху нея” (8:7)¹.

Но да се върнем най-сетне на златото. Появяването му на романовата сцена е сигнал за присъствието на вездесъщия герой – Павел Хадживранев. Във фрагмент 14 на първа глава образът на дядото просветва заедно с думите за превратната съдба на скъпоценния метал. Тъй като у романиста Генчо Стоев семиотиизирането на пространството винаги е важна част от скритите послания на текста, и сюжетът на “Досиетата“ залага изключително много на знаково натоварената връзка топос – герой. Благодарение на нея биват обозначени конфликтните зони – зоните на срещи и размивания между героите по големите и малките пътеки на историята. Романовото време започва да “тече” пълноводно едва след появата на един от най-важните топоси – чаршията. Стратегическото му значение за структурирането на градското пространство в миналото е отдавна известно. И все пак романът “Досиетата” поема отговорността за означаването на отношения, надхвърлящи рамките на до болка познатия паралелизъм *социално – нравствено*. Свидетели сме на ситуация, при която хронотопът проектира историческата приключеност на отминалата епоха върху екрана на повествователната сегашност с помощта на няколко ключово зададени топоса. Единият от тях безспорно е чаршията. Той обаче функционира не толкова като компактна социокултурна територия, не излъчва послания в духа на етнографското, националноисторическото или на битово-поминъчното, познати ни от други класически романи, а се стреми да въздейства чрез специфични части от цялото. Впрочем така е и в случаите, когато сюжетът се разгръща, пренасяйки ни в по-широките мащаби на града и околностите. *Дюкянът* със старите стоки и *ханът-дом-крепост* на дядото, *гаровият перон*, несигурната територия на *бащиния дом*, превърнала се под натиска на своите (на политическите съмишленици) във временно убежище-прибежище, *реката* (Марица) – ням свидетел на мнимите нощни разстрели – са все образи на времето. Някои от тях – на миналото в неговата непостижимост и ненужност. Всъщност достатъчно е само да споменем

¹ Цитатът е по изданието на Светия синод на Българската църква, С., 1992.

миналото, за да усетим колко му е отесняло в пренаселения двор на настоящето. Поради това е предпочело отшелническият живот в старата двукатна къща (с не по-малко самотен, осветен от газена лампа прозорец), обградена от стени и яхъри, но е предпочело и дюкяна със застиналите зад витрината посивели нальми и стоманени огнива. Има обаче нещо, с което миналото продължава да привлича и изкушава настоящето. И дори да го управлява. Това е златото...

Има и други знаци в образния свят на времето, които ни помагат да почувстваме спазмите на настоящето – от скритите жестове на недоверието, на политическата и междуличностната омраза, до надпреварата по разчистването на сметки далече от домовете на справедливостта и истината. Животът в столицата и репортажните експедиции до големите строежи в провинцията остават извън романовия сюжет. Извън големият разказ за Хадживраневия род. А той приключва със смъртта на Павел. Останалото са думи за друг род с друг герой. Независимо от засвидетелстваните връзки, от потеклото на Тома Тодев Болярски. Да не забравяме, че заедно със стария изчезва и *златото*. А без него историята на рода е мъртва. Не иска и не може да продължи. Прекъсването на златната нишка – живота на Хадживраневия род – бележи края на епичното сказание. Подобно на щедра и силна жила, която поради разместване на подземните пластове пропада изведнъж... Политически земетръс от толкова висока степен не може да остане без последствия. Не бих казал обаче, че събитията, за които по-вестува романът след смъртта на дядото и изчезването на златото, са излишно разточителство, най-обикновено дописване, ненужен епизод. Едно по-внимателно вглеждане ще ни открие, че са се превърнали в начало на нов разказ, който писателят се канеше, но не успя да допише.

Ето така хоризонтът на миналото и хоризонтът на настоящето съавторстват в картографирането на романовото време: като време на конфликти и идеологически разбягвания. Наслагват се представи за различност, отдалеченост, прекъснатост, необратимост... Но засега все още сме в началото. В началото на занаятчийската улица и на финалните страници от епичния разказ за Хадживраневото злато и последния му пазител.

В единия край на чаршията е бояджийницата на бащата, а в другия, където улицата се влива в площада с пощата, околийското управление и съда, са наредени дюкяните на Павел Хадживранев. Дълга и непостоянна, едновременно мрачна и многоцветна е тази улицата на историята. Може би защото започва със стоките от предкибритени времена в единствения дюкян, който дядото е запазил за себе си, а продължава с фризьорски салон,

копринени платове и парфюми за градските дами в дюкяните, които е дал под наем. И завършва, както стана ясно, с бедната бояджийница за прежда на бащата-зет-комунист Тодю Болярски. Любимата метафора на писателя за кръстовището на историята бележи бавните, протяжно настъпващи промени в далечната крайгранична провинция. За да се прехвърли – само тридесетина страници след това, на едно друго, гарово кръстовище, на което срещите са кратки и опасни, хората се гледат изпитателно и предпочитат да се разминават и разделят по-бързо, защото истинските срещи са нежелани... Ще има още такива срещи-раздели-разминавания. Оттук насетне с опасно загрижените за съдбата му нововластници. Със самия Петрун. Сякаш от кабинет, а не от гаров перон, се разпорежда той със съдбите на неудобните... Но преди внукът да повтори по собствен начин онази част от биографията на дядото – спасяване с бягство от *своите* – думата отново е дадена на златото. За да решава съдби, да произнася и изпълнява присъди...

Витрината на третия дюкян, който Павел е запазил за себе си и отваря по навик, а не за да печели, е като огледало. В него е застинал образът на миналото, на великото Хадживранъово време. Докато е жив Павел, изложените зад витрината стоки – стари нальми, “може би светли някога, но сега с посивяло дърво, стоманени огнива от предкибритените времена, парчета кремък и прахан” – пазят ревниво местата си. Те са “фирменият знак” на епохата, към която стопанинът принадлежи. “Истинската стока – златото – дядото бе вадил навремето от чекмеджето, от касата, но сега, види се, и с тях не търгуваше, а просто отваряше дюкяна, колкото да си подремне на тезгяха след дългите игри на табла в кафенето.”

Някак между другото научаваме, че някогашният апостол, съратникът на Левски, републиканецът Павел Хадживранев, е въртял съвсем обикновен, недотам достоен, но печеливш занаят. И защо не, щом смъртта и властта му отказват същинска слава и величие. Засега *истинската стока* – златото – стои заключена, притаена. В очакване на поредния съдбовен миг. Старецът знае, че съдбовните мигове на златото никога не свършват. Особено през новия век, превърнал парите в най-ценната от всички стоки. Верен на старовремската си патриархалност, Павел “не потрошил пари” за изкласяването на двете момичета, които му ражда *намерената* тукашна жена. А е можел да ги изпрати да изучат френски в пловдивския девически пансион. Вместо това ги оставил на науката за дома. Те пък му се отблагодарили с бягство веднага, след като пораснали... Причината не е в това, че синът на Хадживранъо не би разменил *злато* срещу *образование*. Тъкмо

обратното. Чакал е явяването мъж, на избраник, който да продължи започнатото от него. И доживява – ражда се Томага.

Плановете на Павел Хадживранев предвиждат заплитането на здрав възел между *внука* и *златото*. В този миг няма друго по-голямо оправдание за натрупаното имане от това с негова помощ да се преобрази животът на достойния. А той е Тома Тодев Болярски. Първо старецът се заема да го убеди, че голямата наука си има цена. Че всичко може да се измери и претегли на едни везни – златни. И колкото по-висока е цената, толкова по-добра е стоката. Не правят изключение от правилото и професорите.

– Решил съм, Тома, да те пратя в Роберт колеж, в Цариград.

Там има професори от далечни земи, най-скъпите, ще рече – най-добрите. Трудно приемат в този колеж, пък и граничните бариери са спуснати през тия военни години, но аз имам мои пътеки... Тамошината наука са главно езиците, много езици, а като ги имаш тези езици... Е?

В мигове като този си даваме сметка колко много се доближава Павел до стария хаджи Враньо. Казват, че колкото повече остарява човек, толкова повече заприличва на родителите си. Пресметливост и суровост не бяха най-ярките качества на младия завераджия от Април 1876. Наистина много вода е изтекла под мостовете на Марица, предълъг път е бил извървян... Иначе трудно можем да си представим стария и новия Павел, сбрани в един образ, в едно лице. Сякаш двамина седят един до друг, почти непознати, всеки втрещен в своето време. Като напуснали орбитите си планети, готови да се разбягат в космическата безкрайност.

И този път всесилният метал ни изумява с превращенията си. Непосредствено след разговора за Роберт колеж на сцената се появява зловещото “Г” на бесилката, поръчана от Павел за зетя-комунист – полирано черно дърво върху яка подпорна кръстачка с блестящи златни кръгчета по ставите. “Това бяха главите на сарафските гвоздеи” – уточнява повествователят. Остарелият Павел се чувства силен. Дотолкова, че да позлати смъртта. (“Щом Хадживранев може да позлати смъртта, какво ли не е готов да стори за живота на рода си! А сега родът е застрашен. Ти си застрашен, Тома. Знаеш го, нали?”)

За пръв път се случва на Хадживраневите да позлатяват смъртта. По този начин. Иначе е бивало да откупуват от нея със злато живот. И пак ще се наложи. Но сега, само в рамките на малко повече от страница, златото предприема истински шурм, прелива отвсякъде – *злато-учение, злато-бесилка (смърт), злато-откуп* (разказът на Павел за Златев-Черния), *злато-*

то – политика (влияние, купуване на власт – размислите на Тома Тодев за отказа на дядото да пазарува фабрики вместо власт – “ту бутче, ту плешка, ту глава – като касалин”). За същото ще стане реч и във фрагмент 18 – щеше ли да купува “само парчета от властта, ако беше имал синове като тези” – като Сидеровите, Хаджиясеновите... В поредния миг на откровение повествователят – не без помощта на героя – ще признае, че него, Павел Хадживранев, **историята го е оставила да стърчи над поколенията и сякаш го пази, за да я наблюдава**. И още: самотният живот е благоприятен за мисията му – до възмъжаването на Томата.

Пренесен през времето, разговорът за цената на златото и на историята събира дядото и внука, за да ги раздели окончателно. Това е разговорът, който и сега противопоставя поколенията. В него се пита **стана ли е миналото история и дали сегашните дела ще бъдат история**. При Павел историята се е случила. Той е *участвал* в “създаването на история”. Същото желае и Томата. Но престава да се отбива в дюкяна с “историческата” витрина, зад която невидимо мъждукат сарафските гвоздеи на бесилката. Внукът е убеден, че изпълнява родовия закон на дядото – да е там, “дето се прави историята”. И все пак знае какъв отговор би получил, ако се изправи с тези думи срещу стареца:

А ти сигурен ли си, чедо, че точно за тия две-три години ще направите историята? Не се ли боиш, че сетне ще останеш без работа? Тя е безкрайно дълго нещо, Тома, и се твори непрекъснато, всякога, навсякъде. Бързата кучка – слепи ги ражда. Все така става. Знам го.

Изглежда, в историята се влиза обичайно по два начина. Единият е като живееш кратко и бурно – това е начинът на ранното смъртно обезсмъртяване. Другият – като надживееш всички от своето време, доказвайки, че заслужаваш ориса си. Дори ако имаше измерение, в което се пише единствената, идеално истинната и справедлива история на човечеството, многобройните ѝ страници пак щяха да се четат и преразказват от различни хора, а те, хората, се дивят и умуват различно. Триптихът на Г. Стоев поема риска по разглобяването и повторното сглобяване на героя Павел Хадживранев. А това е друг тип диалектика на различията. Защото държи сметка за единосьщността и противоречивостта на образа както в контекста на оспорващите се епохи, така и на равнището на отделните текстови структури. Вероятно това е една от причините за трудното съприкосновяване на Павел Хадживранев от “Досиетата” с Павел Хадживранев от “Завръщане”. И в още по-голяма степен – на Павел Хадживранев от

“Завръщане” с Павел Хадживранев от “Цената на златото”. Вече се досещаме, че паралелът първи – трети роман е извън всяка конкуренция по отношение на различията... Друг въпрос е дали решението за превратния път на героя е взето предварително, или се оформя попътно, по време на творческия процес. Факт е обаче, че формулата на трилогийното писане е отстъпила пред аргументите на триптиха. И още: структурата на тази рядко срещана в повествователното изкуство форма (поне що се касае до терена на българската литература) предполага изграждането на подобен лайт-мотивен герой.

По-важен от всичко обаче е резултатът. В тази философия на историята зъзне обезкрилена предаността към поучителното и педагогичното. Нещо, от което страда литературата ни с исторически сюжети след Първата световна война. В това число и високата, не само популярната. Писателят преодолява инерцията, задължаваща към единност на характера, независимо от развитието на героя, и преданост към идеалите, на които веднъж е служил. Нямам предвид промени, които ревизират и атакуват миналото. Нито отказ от заключеното в паметта на годините. Защото Павел Хадживранев ни най-малко не се опитва да преоцени фактите от възрожденската си биография. Образите му се чуждеят на патосната героизация, конфликтуват със стоицизма на монументално изваяните фигури. Променяйки се, Павел като да се завръща в лоното – приближава се все повече към онова, от което се е отказвал и което е преодолявал в младостта си. Може би защото е трябвало да изживее живота на трима различни мъже, а не на един единствен... При това голяма част от случилото се с него и около него в първата книга ще се повтори в следващите – в друг контекст, по нов начин. Изпитанията в живота му по своему отзвучават и в съдбата на внука Тома Тодев Болярски.

В този ред на мисли не бива да ни изненадва *лихварстването* на Павел. В това число и зловещата, извратена символика на *сарафските* гвоздеи върху ставите на луксозната бесилка, предназначена за неговия зет, не бива да ни изненадва. По-важна е констатацията, че е живял и богатял, правейки от *златото злато*. Налага се да внуши на внука, че отново са дошли кърджалийски времена – времена на беззакония и безчинства. Неприкрита, съзнателно експлицирана е и символиката на името на най-зловещия измежду новите кърсердари Златев–Черния. Златно-черното му име е в пълна хармония с нрава. Изнудването на близките на задържаните нелегални момчета – но не за да бъдат избавени от смърт,

това той не обещава, а от убийствено инквизиране, което може да им спести удостояването със смъртни присъди от страна на военния съд – е неговата велика “милост”. С други думи, *златото ще откупи мъките на обречените*, но не и самата обреченост. Има ли по-трагично усилие от това да гарантираш собствената си смърт! Да платиш скъпа и прескъпа цена за правова кончина, със съд и присъда, спестявайки си мъките и страданията на двойното (телесно и морално) унижение! Тук *златото-откуп-временно отлагане-замяна на мъчителна смърт с по-малко унижителната смърт на ексекутивното убиване* стига пределната си цена. Или обратното – напълно я губи, домогвайки се до абсурдната победа да замени едната смърт с друга...

Павел от опит знае за черните списъци на властта. Знае, че всяка застрашена власт ги съставя. И тези, които искат да се превърнат във власт, също ги съставят. После добавя:

Но сега и истинска власт няма. Мърша. И само едно ми остава – да превърна златото си в наука, да създам един много учен мъж. Пък нека той си остане комунист. Лошо ли ще му е на комунизма, ако получи такива мъже? И още нещо. Всяка нова власт е като нов градски клозет, чедо! Той е хубав до третия ден, кой не минава през него, а сетне... Сетне ще ти остане поне науката.

И тук, както и в “Завръщане”, Павел си спомня за най-важното, което може да се купи със злато в такива времена. Може да се купи власт, а това значи първо да се купят военните... Мотивът ни е познат. Метафорите, които го доразвиват, също. Изреченото сега, пред внука, е парафраза на мислите, обсебили съзнанието му след драматичното завръщане в България под зоркия поглед на височеството (“Завръщане”). Тогава му минава през ума, че може да финансира генералски преврат, че е по-добре да се отърве от златото, подхвърляйки го като *парче вкусно месо* (“ту бутче, ту плешка, ту глава” – “Досиетата”) на най-стръвните, най-войнолюбивите и най-послушните в политическата глутница. Само че “сега и истинска власт няма”. Лишен от множество основания, Павел трансформира презпоколенчески патримониалната родова (Хадживранева) идея – от идея, залагаща предимно на икономическото възхождане-замогване, в модерна идея, уповаваща се на интелектуалното издигане-преуспяване. Тук модерността постига себе си чрез метаморфозата *златото – наука* (“да създам един много учен мъж”) и видимо доволна се оглежда в огледалото на историята. Времето на поборническият героизъм, на оръженосните идеали отминава.

Някъде далече напред, но достатъчно отчетливо, се мяркат силуетите на новите герои. Те нямат нито духа, нито жиливите тела на дедите. Но знаят по няколко езика и решават изхода на големите битки с аргументите на науката. Да не се лъжем, инстинктът, защо не и опитът, диктуват на Павел, че *новото злато* ще бъде по-скоро идея, отколкото съкровищна, дълбоко закопана в избите, заключена в тайните каси на старите домове-крепости реалност. Между новата цена – цената на научното познание и неговото търговско обръщение – и старата цена на златото се отваря пропаст. И все пак Павел знае, че образът не е от значение. Че няма да има по-велика власт от властта на златото, че силата му ще се просмуква навсякъде и във всичко, до което се докосва човекът.

Засега обаче на митичния метал предстои да изпълни (за кой ли път?!) една от най-трудните си мисии – по спасяването на човешки живот. Случайно или не, това е първата му съдбовна роля в “Досиетата”. (Същата му бе наложена и в началото на “Цената на златото”.) Остава само да се определи паричната стойност на внука – на младия, все още прохождащ живот. Според Златев-Черния – двайсет наполеона. И още двеста и петдесет – хайде, двеста – за живота на другарите му. Толкова иска човекът с черните дрехи. Павел отсича – сто! С това приключва пазарът на душите в “Досиетата”. Остава да се “изповяда” сделката – на четири очи, следващия ден, в дюкяна на Павел, пред който внукът още преди да бъде арестуван, е престанал да спира, отблъснат от зловещото “Г” на бесилката с проблясващите в тъмнината сарафски гвоздеи. Дюкянът-музей, който надничка към улицата и предлага стоки от предкибритени времена, с витрина-вход към пещерата на времето. Към епохата на Хадживраневото злато.

Арестуването на Томата кара златото да излезе от скривалището си. Наред с ролята си на спасител и примамка, то е тема на разговор и от другата страна – от страната на онези, които трябва да отърве от свирепите лапи на Златев-Черния. Арестантите знаят силата му. Защото навсякъде “играят пари” (“И в Балкана играят пари, но плащат на палача, доставящ глави, а тука на този, който ги щади. Другарят, погнат някъде из софийските улици, вече с празен пълнител, има само една надежда: да открие в джоба си не жълтица, а още един патрон – последния.”) Темата възбужда “цялата килия, а след няколко разходки по карето – целия затвор”. Съдейниците на Томата дори кроят планове за златото на дядото; питат се уж на шега какво ще стане с него, след като вземат властта. Странна е разтухата с такава шега, особено ако си кръстен във водите на марксизма-ленинизма,

ако са те помазали с мирото на плебейската теория за експроприирането, какъвто е случаят с Томата. Веднага след това ставаме свидетели на първото и последно открито опълчване на внука срещу политическите му съмишленици в защита на рода. Той отговаря язвително на догадките за бъдещата съдба на златото. Защото въпросът тук не е какво ще стане с човека, а със скъпоценния метал. Ето ироничния му отговор на догадките. При това – без да се нахърнява личността на дядото:

– *Ще намери какво. Ще те срещне някой ден и ще рече: “Дотегна ми да чакам вече, Налбантче. Ела ме експроприрай. За тебе е трупано това злато от прочутия перуценски род. Не мога на друг да го дам.”*

И по-нататък, този път без ирония:

– *Например, че революцията не идва, за да си напълним торбите. Аз нямам претенции към златото на дядо си. Тогава откъде-накъде ще го имаш ти?*

Във въздуха остава да виси друг въпрос, на който арестантите първоначално не могат или не искат да намерят отговор. Това е въпросът: “може ли да бъде откупуван животът на пролетарския деец”. Какъвто и да е отговорът, жестоките закони на живота вършат своето и нехаят за директивния патос на политиката. Точно толкова сурови, несправедливи, несъвършени, колкото ни изглеждат понякога Естеството или Бог – творителите на човека. И тези правила диктуват, че пред лицето на смъртта отстъпват дори пълчищата на умопостижимите, на фантазните очарования. Тук рядко придобиват власт философите – всепризнати майстори по съчиняването на изкуствена трагичност. Инак вирусът на социалните утопии лесно би победил хормона на страха – примитивната, но животноспасяваща антиотрова на инстинктите. В случаи като този един урок по реалност се равнява на стотици часове теория. Той може да потвърди или да опровергае съществуването на която и да било – включително и на най-хуманната – кауза. Сега урокът гласи, че при други конспирации Златев-Черния е затривал поне по двама-трима. И защо точно тях? Защото са нямали пари за откуп. За останалите надеждата е пърхала с криле, сушала е сълзите на отчаянието. Да, но това не противоречи ли на теорията за световната революция и личната саможертва в името на безброя? Противоречи до безразсъдство. И много скоро, след като властта премине в ръцете на конспираторите, оцелелите ще бъдат обявени за предатели. Защото в логиката на най-фанатичните идеологии *жив значи предател*.

Страшна – дори не трагикомична, а апокалиптична – ирония, ако въобще може да съществува подобно нещо. Тъкмо тя е “преназначила” смирения човешки дух пред лицето на смъртта в един от най-просветлените, упокойни стихове на Дебелянов (“Мъртвият не ни е враг”) за пледоарен епilog в по-недоверчивата от всички недоверчиви теории, залагащи на омразата към другия. В нея мъртвите врагове си остават врагове. А своите стават истински свои единствено след като са се превърнали в жертви на самоубийствена борба. В този смисъл и ближният, съмишленикът със сигурност не е враг единствено мъртъв... Ето че защитниците на равенството се оказват неравни помежду си. А това вече е проблем, който не може да се разреши нито теоретично, нито конспиративно. Особено тук и сега:

Излизаше, че по пътя към светлия идеал комунистите не се оказваха равни пред живота и смъртта, защото на теглилката бе звънтяло и старо грешно имане, дошло от други времена.

Самото хрумване, че може да съществува идеология, която да направи хората равни пред лицето на живота и смъртта, е вече начало на велики разочарования и трагични конфликти. Същата тази идеология с теорията си за капитала и неговия произход няма как да не обяви за грешно *имането*, “дошло от други времена”. Но и ще се види принудена, поне в лицето на повествователя, да признае, че абсолютно равни ставаме само в гробищата, макар че “и не е съвсем така, защото парцелите и паметниците са различни”. Възползвайки се от правото си да се намесва и да говори от името на епохата (по-вярно – от името на писателя), повествователят в “Досиетата” отказва да мисли за риска по насищането на едната биография (на героя) с факти от другата (биографията на писателя). До момента, в който трябва да разреши “конфликта на интереси” – между нарцистичния, саможив свят на теориите и политическата реалност. Между моралните императиви на идеологическото бърбене и реалността, наречена живот. Но за да бъде по-малко уязвима теорията, отговорността за избора и за думите, с които трябва да бъде защитена, са изцяло прехвърлени на героя. При това героят е Павел Хадживранев, а не неговият внук Тома Тодев Боляски. Думите гласят:

А в случая златото на един възрожденски род, отхвърлило възможността да се превърне в промишленост, е било вложено в нещо достатъчно достойно според стареца. И това, че единственият наследник не е следвал златото, а златото него, запазвайки

по този начин живота на другарите му – то също е една малка победа на идеята.

Трудно е да се каже дали подобна развързка може да се нарече “малка победа на идеята”. Но е сигурно, че не Томата преследва златото на дядо си, а златото подтичва подире му и го залайва по кръстопътищата на историята. Внукът не пожелава да промени посоката. За това упорито следят семейството (бащата) и връхлитащите събития. Естествено, най-много следи биографията на самия писател. А и златото без друго скоро ще убие Павел...

От момента на договорката между дядото и Златев-Черния до смъртта на първия сюжетът се развива стремглаво. Събитията следват едно от друго по-драматични, сякаш бързат да изчерпят (приключат) дълго криволичетата линия на изпитания (политически и морални), свързана с триединния романов герой Павел Хадживранев. Почти мимоходом, само в три изречения, научаваме, че старецът е надхитрил свирепия инквизитор, подготвил му е засада с двама запасни офицери пенсионери и го е предал на следствие. Така *златото-откуп* се превръща в *злато-примамка*. Благородният метал отдавна не е в ролята си на *плячка*, придобита след благородна битка между храбри съперници. Предвид опасността да бъде присвоено чрез изнудване, не му остава нищо друго освен да се превърне в *оръжие*. Защото сред многобройните му, трудно изброими длъжности, е и длъжността да изобличава. Да побеждава, изобличавайки. Стига да попадне в ловки ръце. А Павел добре познава безмерната му власт. От повседневните употреби в битка до превратностите в голямата сцена на историята.

В следващите няколко фрагмента златото действа като ускорител на частиците в реактора за събитийност. Виждаме го буквално да се задъхва в стремежа си да бъде навсякъде и във всичко – от ценност, която може да се *самоумножава* (*злато от злато – лихварстване*), през зловещото *позлатяване на смъртта*, до всевъзможните му намеси в живота на човеците като *откуп* (*временно отлагане-замяна на мъчителна смърт*), *политически манипулатор* (*парче вкусно месо*), *промишленост*, *образование*, *ловец на глави*, *предмет на експроприране*, *идеологическа целесъобразност* (*откупуване на пролетарски живот*), *идея* и др. **Излиза, че драмата на уникалното му всесъществуване се корени в безкрайно талантливата му “природа”.** Понякога дори ни се струва, че **способността му да идеализира и комерсиализира е извънчовешки предпоставена.** Така или иначе,

ценността на златото е трансисторична. Съобразявайки се с нея, човечеството е поело отговорността за развиването на точно определен тип цивилизационна структура. Включително и за антагонистичното ѝ поведение спрямо всички културни модели, несъобразяващи се с диктата на благородния метал.

Макар изведена със знак минус, прокрадналата се опозиция *злато – олово* (“не жълтица, а патрон”) подготвя почти незабележимо знаменателната сцена с опасните срещи-разминавания на “най-странния перон на света”, именуван още от автора като *кръстовище на историята*. Любимата метафора е разгърната във финалния 18 фрагмент на втора глава. Може би сега му е времето да уточним, че именно тя заключава последната страница на епохата – събитията са изцяло под знака на повратната дата Девети септември и настояват да бъдат исторически необратими. Следващата (трета) глава е най-обемистата – състои се от 25 фрагмента, разгърнати върху 114 страници. Този факт, както и самото ѝ място в общата композиция на романа, ѝ отреждат ролята на повествователен център. Друго не би могло и да бъде, щом тук ще се състоят неутешителните разпознавания-разминавания на Тома Тодев Болярски със своите, ще се разразят ексцесиите по силовото реструктуриране на държавността и, не на последно място, ще връхлети новината за насилствената смърт на лйтмотивния герой Павел Хадживранев. За разлика от предходните романи този приключва без епилог – с глава четвърта. За пръв път писателят избира безепиложен – отворен – финал. Редно е да се запитаме дали след “Цената на златото” решенията за създаването на следващ роман с герой Павел Хадживранев” не са съзрявали по-късно, в контекста на идеята за парароманова структура, в която активна роля да играе въображението на читателя. Така той, читателят, ще се чувства достатъчно свободен – до степен на съавторстване, доколкото му позволяват личните качества, – но и отговорен за всеки повествователен обрат или връзка, реализирани в невидимите пространства на междуромановата зона. Да не говорим, че моделът романова поредица в историята на колективния жанров опит е авторитетно утвърден... Не по-малко изкусителни са и перспективите за създаването на панорамен – Талевски – образ на възрожденската и следвъзрожденската ни история. Но едва ли това са били водещите мотиви при написването на поредицата. Склонен съм да мисля, че “Цената на златото” и “Завръщане” са замислени и реализирани като самостоятелни творчески проекти без предварителни планове за продължение. Част от фактите,

породили това предположение, вече коментирах във встъпителните страници, посветени на “Завръщане”. Особено що се отнася до изненадващите “удвоявания” – до алтернативно зададените персонажни мултипликации – на Тъмръшлията и Исмаил ага. Едва при реализирането на третия роман може би се е укоренила по-здраво идеята за написването и на четвърти, неколкократно споменаван от самия автор в личните ни разговори. Именно той трябваше да се казва “Гъбарят”... Засега обаче липсата на свидетелства от писателския архив прави относително несигурна литературоведска хипотеза с такова съдържание. Въпреки всичко имаме сериозни основания да я подкрепим – за това настояват финалът на “Досиетата”, времето, в което е издадена тази творба, както и успешното битуване на първите два романа в литературното пространство. В този ред на мисли логично би било да се планува четвърти роман за зрелите години на автобиографично зададения герой Тома Тодев Болярски, а защо не и за социалната и интелектуалната драма на неговото поколение, настъпила през 90-те години на ХХ в. Многобройните интервюта, статии и есета на писателя, публикувани през този период, свидетелстват за изключителна гражданска и творческа активност, вероятно и за естетически амбиции в далеч по-престижния жанр на романа, донесъл му заслужени успехи. Може да се предположи, че в съдържателно отношение четвъртата част би се ангажирала със събитията около Априлския пленум, гоненията на своите вътре в комунистическата партия, срамната история на лагерите, васалните отношения със СССР и уязвеното ни национално самочувствие. Едва ли щяха да бъдат подминати и исторически бездавни проблеми като моралните устои на интелигенцията ни, и по-конкретно сложните отношения между хората на изкуството и режима. Опитвам се да си представя само опорните точки, върху които автор като Г. Стоев би изградил, верен на характерния си стил, поредния образ на герой със сложно, рефлексиращо съзнание.

По “най-странния перон на света” се срещат и разминават всякакви хора: “семејства с болни деца, селяни с кокошки и дисаги, кротки чиновници, тръгнали в командировка, нервни търговски пътници, помъкнали куфари с мостри”. Сред тях се открояват “тайфи от едри мрачни мъже в сака и винтяги, неотменно подути над десния бут”. Чудесно уловена картина, външно непретенциозна, с функционално разпределен битов детайл. Няколко щриха и трудно забележимите контури на променящата се до неузнаваемост сегашност изпъкват върху платното. На следващите

поколения ще са необходими тонове от думи, с които да осмислят тези мигове. Без гаранция за успех.

Елохалните обрати водят до временно объркване на разписанието. Иначе влаковете продължават да пътуват. *Железните рамене* на релсите разнасят във всички посоки парченцата човешко пъстрило. Най-много са обикновените, запилени подир делничните си дела хора. Има и такива, които панически се спасяват от зоркото око на историята. Останалите броят нетърпеливо минутите до настъпването на техния час. По-късно гледната точка нееднократно ще се променя. Ще воюват *прочити и препроцити*. В името на бъдещи каузи. Така е отредено – старото време да служи на новото, миналото – на настоящето и бъдещето...